

11. *Российский* государственный архив социально-политической истории.
12. *Геевский И., Шаров А.* За или против мирного сосуществования? О позициях профсоюзов в вопросах борьбы за мир / И. Геевский, А. Шаров // Советские профсоюзы. – 1958. – №3.
13. *Сквирский Ю. Р.* В тисках противоречий. (Эволюция и современные тенденции в деятельности Международной конфедерации свободных профсоюзов) / Ю. Р. Сквирский. – М., 1977.
14. *AFL-CIO Executive Council statements and reports, 1956–1975.* – V. 1. (1956–1959). – Westport (Conn.); London, 1977.
15. *American federation of labor. History, encyclopedia and reference book.* – V. 3. – Pt. 1. – Washington, 1960.
16. *Godson R.* American labor and European politics: The AFL as transnational force / R. Godson. – New York, 1976.

УДК 930.2:[329.15+323.13](540)

Деякі найважливіші джерела про участь індійських комуністів у національно-визвольному русі

Чувпило О. О.

Чувпило О. О. Деякі найважливіші джерела про участь індійських комуністів у національно-визвольному русі. В статті дається стисла характеристика індійського комуністичного руху, показана його роль у національно-визвольному русі і проаналізовані найважливіші джерела про участь комуністів Індії в боротьбі проти гніту британських колонізаторів. Це документи з історії Комуністичної партії Індії, праці видних діячів індійського комуністичного руху, індійська комуністична преса, документи Індійського національного конгресу та інших національно-патріотичних організацій Британської Індії, документи з історії індійського національно-визвольного руху, щорічні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту, архівні матеріали.

Ключові слова: Індія, комуністичний рух, національно-визвольний рух, джерела, документи, історія, колоніальний режим.

© Чувпило О. О.

Чувпило А. А. Некоторые важнейшие источники об участии индийских коммунистов в национально-освободительном движении. В статье дается краткая характеристика индийского коммунистического движения, показана его роль в национально-освободительном движении и проанализированы важнейшие источники об участии коммунистов Индии в борьбе против гнета британских колонизаторов. Это документы по истории коммунистической партии Индии, труды видных деятелей индийского коммунистического движения, индийская коммунистическая печать, документы Индийского национального конгресса и других национально-патриотических организаций Британской Индии, документы по истории индийского национально-освободительного движения, ежегодные отчеты английской колониальной администрации в Индии британскому парламенту, архивные материалы.

Ключевые слова: Индия, коммунистическое движение, национально-освободительное движение, источники, документы, история, колониальный режим.

Чувпило О. О. Some the most important sources about the participation of Indian communists in the national liberation movement. There is short characteristic of Indian communist movement and its role in the national liberation movement in the article; and also the most important sources about the participation of Indian communists in the struggle against oppression of British colonizers were analyzed there. These are documents of the History of the Communist party of India, works of the salient figures of Indian communist movement, Indian communist printing, documents of the Indian National Congress and other national patriotic organizations of British India, documents of the History of the Indian national liberation movement, annual reports of English colonial form of government in India to the British Parliament, archival materials.

Key words: India, the communist movement, the national liberation movement, sources, documents, History, the colonial regime.

Важливою складовою частиною визвольної боротьби народів Індостану проти англійського колоніального панування був комуністичний рух. Однак участь комуністів у масових виступах за незалежність ще не знайшла достатнього висвітлення в індологічній літературі, незважаючи на наявність величезної кількості вже досить застарілих публікацій різного характеру й спрямованості про комуністичний рух в Індії, Комуністичну партію Індії (КПІ) та її стосунки з Комінтерном, про інші індійські комуністичні й егалітаристські організації та окремих їхніх визначних представників [див., наприклад: 5; 7; 8, с. 70-79; 9; 10, с. 50-66; 12; 13, с. 143-144; 15; 16; 18; 21; 22; 28; 29; 30; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 48]. До того ж переважна більшість цих робіт вкрай заполітизована та заідеологізована, а деякі з них відверто упереджені, отожднюючи усіх

індійських комуністів із сталіністами, та приписуючи їм різні неіснуючі гріхи. Для того, щоб відтворити об'єктивну й повну картину взаємовідносин і взаємодії індійських комуністів і націоналістів у визвольних змаганнях на основі сучасних досягнень світової індологічної науки, слід насамперед проаналізувати найважливіші джерела з цього питання. Їхнє уважне вивчення допоможе розв'язати ще й низку надзвичайно складних загальних проблем не тільки історії індійського егалітаризму, а й міжнародних визвольних і комуністичних рухів. Передусім це такі проблеми: соціально-економічні передумови визвольної боротьби, співвідношення у ній соціального й національного, боротьба течій у Комінтерні з національно-колоніального питання, роль М. Н. Роя у цій боротьбі, вульгаризація марксизму та її різновидності, марксизм і сталінізм, обуржуазнення та виродження комуністичних партій, різні моделі соціалізму, егалітаристські течії та рухи некомуністичного походження.

Метою даної статті є узагальнення й аналіз усіх доступних нам джерел про участь індійських комуністів у боротьбі народів Британської Індії проти англійського колоніального режиму. Її написання обумовлено тим, що такого дослідження в індологічній науці ще немає.

Пристаючи до розгляду поставленого питання, необхідно зробити декілька суттєвих пояснень. 1. Індійський комуністичний рух пройшов важкий і складний шлях від невеличких марксистських гуртків і угруповань в Індії та за її межами до утворення КПІ та її фрагментації на кілька комуністичних організацій після завоювання політичної незалежності. 2. Перші індійські комуністи, які здебільшого були вихідцями із національно-революційних організацій, ліворадикальних мусульманських угруповань та Індійського національного конгресу (ІНК), що виник у 1885 р., і очолював визвольну боротьбу індійців проти іноземних поневолювачів, являючи собою широкий національний фронт усіх патріотичних сил країни, переважно були людьми високоосвіченими і високодейними. Вони мріяли побудувати на древній індійській землі принципово нове суспільство загальної рівності, кардинально відмінне від тодішнього капіталістичного з його дикими звірячими законами, тотальною владою грошей, жорстокістю та аморальністю. У цьому відношенні перші комуністи, серед яких переважали колишні конгресисти, повністю поділяли погляди видатного лідера ІНК та індійського народно-визвольного руху М. К. Ганді, що західноєвропейська буржуазна цивілізація, яка базувалася на приватній власності, суперечила природі людини та її високому призначенню на Землі, а тому ніяк не могла бути майбутнім людства, а лише його ганебним і трагічним минулим. 3. Ті комуністи, що вийшли з конгресистської організації (вона абсолютизувала ненасильство, відрізняючись поміркованістю програмних настанов і діяльності), а потім на правах подвійного партійного членства, широко

поширеного в Індії у міжвоєнні роки, повернулися до нього, вірили в можливість побудувати в незалежній Індії гандистську сарвадайю – ненасильницьке казкове суспільство загального благополуччя, засноване на принципах високої моралі та соціального егалітаризму. Вони ж погоджувалися з М. К. Ганді, що в Індії треба встановити справедливі й чесні відносини між людьми, які начебто були в древності, та відмовитися від великого машинного капіталістичного виробництва і досягнень науково-технічної революції, повернувшись до общинного дрібнотоварного виробництва. У свою чергу М. К. Ганді неодноразово високо оцінював ідеали індійських комуністів, їхній патріотизм, мужність і самовідданість. Разом із тим він постійно різко критикував їх за відмову від релігії, хоча серед індійських комуністів, на відміну від більшовиків, не було войовничих атеїстів, та схильність до насильства, яку комуністи успадкували від національних революціонерів. А інший видатний борець за незалежність Індії, що очолював ліве крило ІНК і визвольного руху, Дж. Неру дав високу оцінку марксистській теорії, називав себе соціалістом-республіканцем і активно співробітничав із поміркованими комуністами. Він також надав допомогу заарештованим колонізаторами лідерам робітничого та комуністичного руху, над якими англійці у 1929–1933 рр. влаштували судовий процес у м. Мірут. 4. Що ж до ставлення індійських комуністів до Жовтневої революції, Комінтерну та всього того, що відбувалося в СРСР у 20-30-ті роки ХХ ст., то воно було різним у різних угруповань і залежало від місця, часу та кожної конкретної ситуації. Зазначимо, що всі індійські комуністи загалом привітали Жовтневу революцію і покладали на неї величезні надії, сподіваючись, що вперше в історії людства буде створена держава робітників і селян, встановлена соціальна та економічна рівність, справедливі відносини між людьми, загальне братство й щастя. Їх у цьому відношенні підтримав Дж. Неру та інші ліворадикальні лідери ІНК і визвольного руху, які сподівалися, що "соціалістичний експеримент у Росії виявиться вдалим", і відводили для нього чималий проміжок часу. Але вже в кінці 20-х і особливо в 30-ті роки ХХ ст. ліворадикальні діячі в Індії на чолі з Дж. Неру, серед яких була й частина комуністів, почали відкрито говорити про невдачу соціалістичного експерименту в СРСР. Їх непокоїли відсутність демократії, грубі порушення прав людини, масові репресії, всевладдя партійної бюрократії, голодомор, низький рівень життя населення тощо. Останньою краплею у цьому відношенні виявився пакт Ріббентропа-Молотова, який просто шокував Дж. Неру та прогресивну індійську громадськість, і відразу ж призвів до загострення ідейно-політичної боротьби в комуністичному русі Британської Індії, наслідком якої став поділ його на просталінські та антисталінські угруповання. При цьому дуже важко дати однозначну відповідь на питання, коли переважала та чи інша течія або тенденція,

адже хитросплетіння внутрішньопартійної боротьби в КПІ й до цього часу багато в чому залишається таємницею. 5. Сталіністи, виконуючи вказівки Комінтерну, схвально оцінювали всі ті негативні явища, що відбувалися в СРСР, повністю підтримували внутрішню та зовнішню політику молодого радянського держави, твердячи, що "експеримент" міг тривати ще довго, а сталінське керівництво, яке його здійснювало, "мало право на помилки та відступи назад". Цікаво, що майже те ж саме говорив і Дж. Неру, але за 12 років до цього, коли він полемізував із противниками соціалізму, побувавши в СРСР у листопаді 1927 р. на святкуванні 10-річного ювілею Жовтневої революції. Серед сталіністів досить поширеною була й така точка зору, що у міжвоєнний період у Радянському Союзі через недорозвиненість економіки царської Росії відбувалося не будівництво соціалізму, а був встановлений тривалий перехідний період від феодально-капіталістичного устрою до соціалістичного, під час якого радянське керівництво, переживаючи "хворобу росту", мало право на різні експерименти, могло зазнавати невдач на цьому важкому шляху, відмовлятися від своїх планів тощо. У цей час політичний режим начебто мав бути лише тоталітарним, щоб організувати й твердо втілювати в життя усі необхідні перетворення на шляху до соціалізму. Такий перехідний період, на їхню думку, міг тривати досить довго, навіть декілька десятиліть. 6. Комуністи-антисталіністи різних відтінків (переважно ветерани комуністичного руху) вважали, що після смерті В. І. Леніна в СРСР відбувся реакційний контрреволюційний переворот на кшталт термідоріанського та утворився режим, який не мав нічого спільного з істинним марксизмом, а був лише його вульгаризацією; він дискредитував ідеї К. Маркса та Ф. Енгельса, суперечив справжньому соціалізму як віковій мрії людства, ідеалам Жовтневої революції та прагненням російського пролетаріату. Все це розцінювалося як зрада революції та справи робітників і селян. Наводячи слова В. І. Леніна, що дрібнобуржуазна стихія після Жовтневої революції охопила країну, а може охопити й партію, представники цієї течії в комуністичному русі Індії вважали, що більшовицька партія, узурпувавши владу в найбільшій країні світу, з часом обуржуазилася та виродилася, а віддані ідеалам революції її члени були знищені під час масових сталінських чисток і репресій. Жорстокий антинародний тоталітарний режим, що утворився в СРСР у період між двома світовими війнами, вони називали не соціалізмом, а карикатурою на соціалізм, своєрідною формою державного капіталізму. Пізніше сталінську модель соціалізму деякі індійські комуністи з табору КПІ(м) стали називати номадо-азійською. Хоча індійський комуніст М. Н. Рой фактично визначав східну політику Комінтерну майже до його VI конгресу (1928 р.), загалом засуджувалася й політика Комінтерну як активного знаряддя сталіністів у світовому комуністичному русі та на міжнародній арені. 7. Серед індійських

комуністів під час Другої світової війни існувала й точка зору, яка має багато прихильників і в наш час, переважно в лавах КПІ(м), що в Росії, виходячи з вчення К. Маркса, неможливо побудувати високорозвинений соціалізм, мрію соціалістів усіх часів і народів, а лише якусь його спотворену карикатурну модель. Пояснювалося це занадто низьким соціально-економічним і цивілізаційним рівнем її розвитку та низьким культурним рівнем населення. В останні роки увага звертається ще й на переважаючий номадичний генотип номадо-слов'янського населення колишньої Російської імперії, яке буцімто схильне більше до деструктивних, ніж до конструктивних дій. 8. В результаті в Комуністичній партії Індії, яка з великими труднощами сформувалася у 1925 р. на установчій конференції в Канпурі, напередодні та на початку Другої світової війни розгорнулася гостра ідейно-політична боротьба. Під час війни вона призвела до розколу її на три партії: КПІ, Більшовицьку партію Індії та Революційну комуністичну партію Індії. Боротьба течій в КПІ, яка й після війни залишалася найбільшою комуністичною організацією Індії, продовжилася і на першому етапі незалежності. Зрештою у 60-ті роки ХХ ст. КПІ розкололася на три самостійні компартії: КПІ, КПІ(м) та КПІ(м-л) [детально про все це див.: 3; 4; 5; 7; 9; 10, с. 50-66; 11; 12; 13, с. 143-144; 15; 16; 18; 22; 23; 25; 28; 29; 30; 33; 34; 35; 36; 39; 40; 41; 42; 43; 45; 48].

Торкаючись безпосередньо питання участі індійських комуністів у національно-визвольному русі, слід зазначити, що вони активно співробітничали з національно-патріотичними силами у 20-ті роки ХХ ст., підтримуючи гасло, висунуте лівими націоналістами з табору ІНК, про необхідність боротьби за повну незалежність Індії. Незважаючи на рішення VI конгресу Комінтерну, який фактично заборонив комуністам співробітничати з націоналістами, значна кількість рядових членів КПІ та багато провінційних лідерів продовжували брати активну участь у визвольній боротьбі разом із конгресистами, зокрема у масових гандистських ненасильницьких кампаніях громадянської непокорі 1930–1934 рр. та у боротьбі проти Закону про управління Індією 1935 р. VII конгрес Комінтерну (1935 р.), ухваливши рішення про єдиний фронт, дав можливість комуністам налагодити офіційні стосунки з національно-патріотичними силами, очолюваними М. К. Ганді та Дж. Неру. Після тривалих переговорів КПІ вступила до Конгрес-соціалістичної партії (КСП) (вона виникла всередині ІНК у 1934 р.), ставши тим самим складовою частиною конгресистської організації. Однак після гострих суперечок між лідерами комуністів і конгрес-соціалістів з програмно-тактичних питань і за лідерство в партії КПІ була виключена з КСП (1940 р.), а відповідно й з ІНК, продовжуючи надалі діяти як самостійна організація. Під час Другої світової війни розбіжності між комуністами і конгресистами значно посилювалися,

оскільки ІНК у черговий раз очолив боротьбу за незалежність, а комуністи підтримали антигітлерівську коаліцію. Комуністів навіть звинувачували в співробітництві з англійцями та в зраді справи національного визволення. Тим не менш, у 1945–1947 рр. вони взяли активну участь у масових виступах за незалежність і зробили свій внесок у завоювання Індією довгоочікуваної свободи [детально див.: 3; 4; 8, с. 70–79; 15; 16; 29; 30; 34; 35; 36; 37; 38; 42; 45; 48].

Найбільше матеріалів про участь індійських комуністів у боротьбі з англійським колоніальним режимом в Індії містять перші три томи багатотомної публікації документів із історії КПІ, яку здійснила Національна рада компартії Індії за редакцією ветерана комуністичного та визвольного рухів народів Індостану, відомого вченого д-ра Г. Адхікарі [див.: 21]. Вони дають змогу показати передумови виникнення комуністичного руху в Індії, його зародження, утворення та становлення перших комуністичних гуртків і груп у різних провінціях Британської Індії, їхні ідейні засади, програму, тактику та основні напрямки діяльності, ідейно-політичну боротьбу в кожній групі окремо та в комуністичному русі загалом, ставлення до визвольного руху та участь у ньому, утворення КПІ, її програмні настанови та політичний курс, боротьбу течій в КПІ з питань співробітництва з ІНК та іншими індійськими організаціями й партіями, особливо з національними революціонерами, Мусульманською лігою, Хінду Махасабхою, робітничими і селянськими організаціями та молодіжним рухом.

Важливі відомості про боротьбу індійських комуністів за незалежність містять виступи, праці й мемуари ветеранів КПІ та інших комуністичних організацій народів Індостану. Особливий інтерес викликає написане й висловлене М. Ахмадом, А. К. Гхошем, Ш. А. Данге, М. Н. Роем, Сатьябхактою [див., наприклад: 12; 15; 16; 20; 27; 42]. Ці публікації, що потребують уважного та критичного вивчення, є важливим джерелом для визначення ролі комуністів у формуванні й діяльності лівого крила індійського визвольного руху. Вони дають можливість дослідити такі питання: участь комуністів у масових гандистських ненасильницьких кампаніях неспівробітництва 1920–1922 рр. і громадянської непокори 1930–1934 рр., виступи комуністів на сесіях ІНК, їхню боротьбу проти поміркованої політики конгресистського керівництва, стосунки комуністів із лівими свараджистами, очолюваними Ч. Р. Дасом, лівими націоналістами на чолі з Дж. Неру, С. Ч. Босом і Ш. Айенгаром, М. Н. Роем на різних етапах його діяльності, особливо напередодні Другої світової війни, коли він очолював всередині ІНК Лігу радикальних конгресистів, входження комуністів до КСП і відповідно в ІНК, суперечності між комуністами і конгрес-соціалістами, причини їх виключення з КСП, політичний курс КПІ та інших індійських комуністичних організацій під час Другої світової війни, їхні стосунки з різними течіями

індійського націоналізму під час війни та напередодні завоювання незалежності (1945–1947 рр.).

Великий фактичний матеріал про ці події містить індійська комуністична преса [детально про неї див.: 6], особливо центральні органи КПІ "Нешнл фронт" і "Нью Ейдж". Цінність цього джерела передусім полягає в тому, що в пресі повідомляється безліч конкретних фактів, відсутніх в інших джерелах, про безпосередню участь індійських комуністів у різних антианглійських акціях і кампаніях, про судові процеси, влаштовані колонізаторами над представниками комуністичного та лівого робітничого рухів, а також про їхню діяльність усередині Конгресу та його численних організацій. "Нешнл фронт", зокрема, наводить чимало унікальних даних про діяльність комуністів усередині КСП і про складні взаємовідносини лідерів КПІ з керівництвом КСП і лідерами конгресистської організації в другій половині 30-х років ХХ ст. Якраз із комуністичної преси можна дізнатися маловідомі факти про гостру ідейно-політичну боротьбу між різними індійськими політичними партіями та угрупованнями, що розгорнулася в Індії у другій половині 30-х років ХХ ст. навколо питання створення єдиного національного фронту усіх патріотичних сил країни та участі різних партій, організацій і соціальних сил у його діяльності, особливо національної буржуазії та окремих її прошарків, поміщиків, профспілок, селянських спілок (кісан сабх), студентських організацій, представників поміркованої частини національних революціонерів, про позицію всіх угруповань комуністів щодо цього питання, а також із питань колективного приєднання масових організацій до ІНК, досягнення єдності усіх лівих сил усередині Конгресу, об'єднання комуністів і конгрес-соціалістів на основі марксистської теорії тощо. Зазначимо, що англійська та націоналістична преса комуністичному рухові приділяла дуже мало уваги, публікуючи переважно лише повідомлення про переслідування комуністів колоніальними властями та про судові процеси над ними.

Серед джерел, які свідчать про участь індійських комуністів у національно-визвольному русі, особливе місце посідають документи й матеріали ІНК, а також роботи й спогади його керівників, опубліковані в Індії у колоніальний період і після здобуття нею політичної незалежності [див., наприклад: 14; 19; 25; 26; 31; 40]. В них містяться важливі дані не тільки про офіційну політику ІНК до комуністичного руху в Індії, а й про непрості взаємини комуністів і конгресистів на загальноіндійському та провінційному рівні на різних етапах визвольних змагань, про ставлення М. К. Ганді, Ч. Р. Даса, Дж. Неру, М. Неру, С. Ч. Боса, Ш. Айенгара, В. Пателя, Р. Прасада та інших визначних конгресистських лідерів до комуністів загалом і до окремих комуністичних угруповань і лідерів. У конгресистських документах можна знайти й численні свідчення про участь комуністів у масових

виступах за незалежність у різних регіонах Індії разом із конгресистами та членами інших патріотичних партій і організацій, про участь комуністів у роботі керівних органів конгресистської організації у центрі й на місцях, про спроби комуністів створити ліворадикальні осередки всередині ІНК, про звернення Комінтерну та КПІ на адресу керівництва ІНК, про діяльність Радикальної партії Конгресу на чолі з комуністом Ш. А. Данге у Бомбеї та про діяльність комуністів у Мадрасі, лідер яких С. Четтіяр водночас був головою і місцевого комітету ІНК.

Велике значення мають документи й матеріали інших індійських партій та організацій [див., наприклад: 1; 17; 24]. На їхній основі можна дослідити такі важливі питання як розвиток індійського народно-визвольного руху, місце в ньому комуністів, боротьбу течій у патріотичному таборі, стратегію і тактику окремих партій у визвольних змаганнях, їхнє ставлення до форм і методів боротьби за незалежність, висунутих комуністами, стосунки комуністів і різних їхніх угруповань з іншими індійськими партіями, угрупованнями та організаціями, участь комуністів у робітничому, профспілковому, селянському та молодіжному рухах. У цьому відношенні слід особливо виділити документи робітничо-селянських партій, створених комуністами в різних провінціях країни у 1926–1928 рр. для залучення робітників і селян до визвольного руху під безпосереднім керівництвом КПІ, але щоб вони діяли на лівому фланзі ІНК [див., наприклад: 49; 50]. Агітаційно-пропагандистська та організаційна діяльність Робітничо-селянської партії Бенгалу (спочатку вона називалася Робітничою свараджистською партією Індійського національного конгресу) та Робітничо-селянської партії Бомбею (її метою було оволодіння ІНК, завоювання незалежності та встановлення на федеративних основах суверенної індійської республіки) сприяла радикалізації ІНК і визвольного руху, посиленню в ньому впливу лівих сил, більш активному залученню трудящих до боротьби за незалежність, а також залученню значної частини національних революціонерів, що відмовилися від насильства і стали членами робітничо-селянських партій, до ненасильницької боротьби з колоніальною владою під прапором ІНК.

Важливим джерелом для дослідження участі індійських комуністів у боротьбі з чужоземним пануванням є збірники документів із історії індійського визвольного руху, видані в Індії у 30-ті роки та після здобуття нею незалежності [див., наприклад: 2; 11; 24; 32]. Вони містять найрізноманітніші документи про боротьбу індійців проти британських колонізаторів, починаючи ще з другої половини XVIII ст.: законодавчі акти англійського парламенту щодо Індії, матеріали діяльності колоніального уряду та різних його служб, промови віце-королів, губернаторів провінцій та інших високопоставлених чиновників,

документи різних організацій, політичних партій, конференцій, промови лідерів ІНК та інших партій, уривки з преси. Вміщені в цих збірниках документи й матеріали з історії комуністичного руху в Індії значно розширюють коло джерел, що свідчать про боротьбу комуністів проти колоніального гніту.

У цьому відношенні важливу інформацію, незважаючи на її тенденційність, містять щорічні фундаментальні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту [див., наприклад: 47]. В них детально висвітлювався економічний і політичний розвиток найбільшої колонії світу за рік, що минув, подавалися відомості про антибританський рух і діяльність індійських партій та організацій, характеризувалися провідні національні лідери, описувалася діяльність легіслатур, провінційних урядів, різних установ і служб. До звітів здебільшого додавалися досить важливі офіційні документи і матеріали діяльності Центральних законодавчих зборів, документи політичних партій, навіть резолюції їхніх щорічних сесій (з'їздів), матеріали урядів і державних установ, промови різних офіційних осіб. Матеріали щорічних звітів доповнюють джерельну базу про комуністичний рух в Індії та про його антибританську спрямованість, показують ставлення до комуністів колоніальної адміністрації на різних етапах визвольної боротьби.

Важливим джерелом для вивчення стратегії і тактики комуністів в антиколоніальному русі є архівні матеріали. Найбільше документів про визвольні змагання в Індії у період між двома світовими війнами містять фонди Комінтерну й Профінтерну, які знаходяться в Російському центрі зберігання та вивчення документів новітньої історії у Москві. Залучення документів Комінтерну, який розробляв і намагався втілювати в життя політику індійських комуністів щодо ІНК і визвольного руху, дасть можливість більш ґрунтовно показати зародження, становлення й розвиток комуністичного руху в Індії, участь його представників у боротьбі з колонізаторами, ідейно-політичну боротьбу в КПІ з питань взаємовідносин комуністів із націоналістами, ставлення різних комуністичних угруповань до рішень Комінтерну з національно-колоніального питання, а також визначити причини невдач комуністів у визвольних змаганнях і показати їхній внесок у справу індійської незалежності. Документи Профінтерну, що мають пряме відношення до індійського робітничого руху, в якому індійські комуністи брали активну участь, очолюючи Червоний конгрес профспілок, є важливим додатковим джерелом для визначення позиції КПІ та різних її угруповань не тільки в робітничому русі, а й у визвольній боротьбі, складовою частиною якої був робітничий рух. Для тих дослідників, хто не має можливості ознайомитися з багатими фондами численних індійських і пакистанських архівів, величезну цінність становлять мікрофільми Національного архіву Індії, що

зберігаються в Архіві Інституту сходознавства РАН у Москві. Значна частина важливих документів Національного архіву Індії, які потрапили до Архіву Інституту сходознавства АН СРСР ще за радянських часів, має безпосереднє відношення до національно-революційного та комуністичного рухів народів Британської Індії та їхньої участі у національно-визвольній боротьбі.

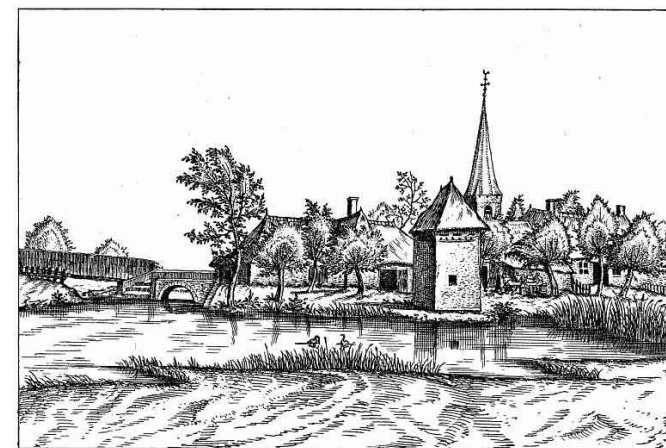
Таким чином, дослідник історії індійського комуністичного руху має у своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно висвітлити боротьбу КПІ та різних її течій за незалежність після утворення перших комуністичних гуртків і груп в Індії та за її межами на початку 20-х років XX ст. і до 1947 р., коли англійці залишили Індостанський півострів. Вони дають змогу охарактеризувати індійський комуністичний рух у колоніальний період, визначити його місце й роль у національно-визвольній боротьбі, проаналізувати ідейні засади, програму, тактику та основні напрями діяльності КПІ, всебічно висвітлити перебіг ідейно-політичної боротьби серед комуністів із національно-колоніального питання, розкрити процес формування усіх угруповань і течій усередині КПІ, показати їхнє ставлення до національно-патріотичних сил, очолюваних ІНК, та до окремих їхніх представників. Майбутнім дослідникам історії комуністичного руху в Індії радимо уважно вивчити архівні матеріали про нього, що зберігаються в Індії, Пакистані та Бангладеш.

Примітки

1. *Біхар* прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи). – Патна, 1936 (мовою гінді).
2. *Бхаратій джаграті* (Пробудження Індії. Документи). – Бріндабан, 1939 (мовою гінді).
3. *Дев А. Н.* Марксвада аур соушеліст парті (Марксистська чи соціалістична партія) / А. Н. Дев. – Бенарес, 1938 (мовою гінді).
4. *Дев А. Н., Сампурнананд Н. Д.* Сам'явад ка бігуль (Голос соціалізму) / А. Н. Дев, Н. Д. Сампурнананд. – Бенарес, 1940 (мовою гінді).
5. *Девяткина Т. Ф., Егорова М. Н., Мельников А. М.* Зарождение коммунистического движения в Индии / Т. Ф. Девяткина, М. Н. Егорова, А. М. Мельников. – М., 1978.
6. *Круглов Е. В.* Коммунистическая печать Индии / Е. В. Круглов. – М., 1966.
7. *Куцобин П. В.* Аджой Гхош и коммунистическое движение в Индии / П. В. Куцобин. – М., 1985.
8. *Литвиненко Ю. Г.* Ставлення комуністів Індії до Національного конгресу в 1921–1929 роках / Ю. Г. Литвиненко // Питання нової і новітньої історії. – 1976. – Вип. 22.

9. *Персиц М. А.* Революционеры Индии в Стране Советов / М. А. Персиц. – М., 1973.
10. *Резников А. Б.* Из истории Коммунистической партии Индии: первые годы / А. Б. Резников // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 5.
11. *Сам'явад* ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1936 (мовою гінді).
12. *Сатьябхакта.* Бхарат мен кам'юніст парті кі стхапна (Заснування Комуністичної партії в Індії) / Сатьябхакта. – Матхура, 1975 (мовою гінді).
13. *Чувпило О. О.* Ідейно-політична боротьба в комуністичному русі Індії (1939–1945 pp.) / О. О. Чувпило // V Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – К., 2001.
14. *A Centenary History of the Indian National Congress: In 3 Vs.* – Delhi, 1985.
15. *Ahmad M.* Communist Party of India. Years of Formation 1921–1933 / M. Ahmad. – Calcutta, 1959.
16. *Ahmad M.* Myself and Communist Party of India, 1920–1929 / M. Ahmad. – Calcutta, 1970.
17. *All-India Trade Union Congress: Documents.* – New Delhi, 1973.
18. *Balaram N. E.* A Short History of the Communist Party of India / N. E. Balaram. – Trivandrum, 1967.
19. *Bose S. C.* The Indian Struggle 1920–1942 / S. C. Bose. – Calcutta, 1964.
20. *Dange S. A.* Selected Writings / S. A. Dange. – Bombay, 1974.
21. *Documents of the History of the Communist Party of India.* – Vol. 1-3. – New Delhi, 1971, 1974, 1979.
22. *Druhe D. N.* Soviet Russia and Indian Communism 1917–1947 / D. N. Druhe. – New York. – 1959.
23. *Dwivedy S.* Quest for Socialism: Fifty Years of Struggle in India / S. Dwivedy. – New Delhi, 1984.
24. *Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 Vs.* – Karachi, 1969–1970 (індійське видання – New Delhi, 1982).
25. *Gandhi M.* Young India 1924–1926 / M. Gandhi. – Madras, 1927.
26. *Gandhi M. K.* The Collected Works of Mahatma Gandhi: In 77 Vs. / M. K. Gandhi. – New Delhi, 1958–1978.
27. *Ghosh A.* Bhagat Singh and His Comrades / A. Ghosh. – Bombay, 1946.
28. *Ghosh P. S.* Socialism and Communism in India / P. S. Ghosh. – Bombay, 1971.
29. *Gupta S. D.* Comintern and Colonial Question: the Decolonization Controversy / S. D. Gupta. – Calcutta, 1976.
30. *Haithcox J. P.* Communism and Nationalism in India. M. N. Roy and Comintern Policy 1920–1939 / J. P. Haithcox. – Princeton, 1971.

31. *Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session.* – Lahore, 1929.
32. *India's Struggle for Freedom. Selected Documents and Sources: In 3 Vs.* – Delhi, 1962–1965.
33. *Kautsky J. H. Moscow and the Communist Party of India / J. H. Kautsky.* – New York, 1956.
34. *Krishnan T. Kerala's First Communist / T. Krishnan.* – New Delhi, 1971.
35. *Laushey D. M. Bengal Terrorism and Marxist Left. Aspects of Regional Nationalism in India, 1905–1942 / D. M. Laushey.* – Calcutta, 1975.
36. *Limaye M. Communist Party. Facts and Fiction / M. Limaye.* – Hyderabad, 1951.
37. *Lorents V. H. Nationalismus und Sozialismus als problem der Decolonisation. Die Congress Socialist Party / V. H. Lorents.* – Bonn, 1976.
38. *Malaviya H. D. Socialist Ideology of Congress: a Study of its Evolution / H. D. Malaviya.* – New Delhi, 1966.
39. *Masani M. K. The Communist Party of India. A Short History / M. K. Masani.* – London, 1954.
40. *Nehru J. Nehru on Socialism. Selected Speeches and Writings / Nehru J.* – New Delhi, 1954.
41. *Overstreet G. D, Windmiller M. Communism in India / G. D. Overstreet, M. Windmiller.* – Berkeley-Los Angeles, 1959.
42. *Roy M. N. Memoirs / M. N. Roy.* – Bombay, 1964.
43. *Sareen T. R. Russian Revolution and India: a Study of Soviet Policy Towards Indian National Movement, 1922–1929 / T. R. Sareen.* – New Delhi, 1977.
44. *Singh G. N. Socialist Ideology in Congress: a Critical Study / G. N. Singh.* – New Delhi, 1985.
45. *Sinha L. P. The Left Wing in India (1919–1947) / L. P. Sinha.* – Muzaffarpur, 1965.
46. *Sinha P. B. Indian National Liberation Movement and Russia / P. B. Sinha.* – New Delhi, 1975.
47. *Statement Exhibition the Moral and Material Progress and Condition of India During the Year 1929–1930.* – London, 1931.
48. *Tarooqi M. India's Freedom Struggle and the Communist Party of India / M. Tarooqi.* – New Delhi, 1974.
49. *Workers and Peasants Party. Manifesto to the Indian National Congress.* – Calcutta, 1927.
50. *Workers and Peasants Party of Bengal. Report of the Executive Committee 1927–1928.* – Calcutta, 1928.

Історіографія та
джерелознавство